

ks. Sebastian Musiał

Akademia Dziedzictwa przy Międzynarodowym Centrum Kultury w Krakowie,
Uniwersytet Ekonomiczny
e-mail: sebastian_musial1@interia.pl

**NIEZREALIZOWANY PROJEKT WYDAWNICZY
BISKUPA JANA PAWŁA WORONICZA**

UNREALIZED PUBLISHING PROJECT OF BISHOP JAN PAWEŁ WORONICZ

Abstract

This article was written as a result of the discovery of a manuscript copy of a letter from Bishop Jan Paweł Woronicz to Franciszek Morawski in the collection of the Czartoryski Library in Krakow (fonds: Adam Jerzy Czartoryski. Korespondencja [1806 – 1853] – Woronicz Jan biskup krakowski). In the document, the priest raised the topic of his planned collective publication of all sermons and speeches delivered during the funeral of Prince Adam Kazimierz Czartoryski. He was assisted in this project by historian Karol Sienkiewicz. Woronicz planned to have the collection published in 1826 by the Jan Bogumił Korn Printing House in Wrocław and have it feature a portrait of the late prince.

Therefore, on the basis of the 54th issue of *Kurier Litewski* from 1823, as well as manuscripts and prints from the Czartoryski Library related to the funeral of Prince Czartoryski (fonds: Adam Kazimierz Czartoryski: Mowy i kazania pogrzebowe oraz wiersze na śmierć ś.p. Adama [Kazimierza] Księcia Czartoryskiego Generała Ziem Podolskich and Adam Kazimierz Czartoryski Pogrzebowe księcia Adama [Kazimierza] Czartoryskiego Generała Ziem Podolskich w r. 1823 – różne zapisy i rozporządzenia), it was established that a total of nineteen speeches and sermons were delivered during the funeral ceremonies, which began in Sieniawa in March and ended in Warsaw in April 1823. This, in turn, made it possible to determine what might have been the content of the bishop's planned, but ultimately not printed, publication.

Moreover, the article includes a letter from Morawski to Bishop Woronicz, which is kept in the same archival fonds as the copy of the clergyman's letter. The manuscript is an important addition to the described issue. It focuses on the inscription on the bust of Czartoryski, whose author was Princess Maria Wirtemberska. Morawski's task was to edit this text so that it would fit on the prince's monument.

The letters compiled in the article show that both Bishop Woronicz and his contemporaries were attached to Prince Czartoryski, which was reflected in the planned publication of speeches and sermons, including the appropriately arranged inscription on the bust.

Keywords: Jan Paweł Woronicz, Adam Kazimierz Czartoryski, Karol Sienkiewicz, Franciszek Morawski, the Czartoryski Library, sermon, funeral, publishing project, letter.

25 marca 1823 r. w „Gazecie Korespondenta Warszawskiego i Zagranicznego” pojawiła się notatka autorstwa Juliana Ursyna Niemcewicza o następującej treści:

Sprawdziły się, niestety, smutne przeczucia, często żalosne dochodzące nas wieści. Mąż, wiekiem cnotami, zasługą najdosłojniejszy JO Książę Imć Adam Czartoryski, dawniej generał ziem podolskich, kawaler orderu złotego runa, orla białego i innych, żyć przestał. Zsunął się z tej ziemi, wiek prawie cały, w bezdenną przepaść wieczności. [...] Urodzony w r. 1733 w czasie oblężenia Gdańska, od dnia przyjsia swego na świat, zdawał się książę Czartoryski być świadkiem i uczestnikiem ważnych i bolesnych ojczyzny naszej wypadków. Przeszedł je wszystkie jak mąż cnotliwy, jak obywatel przykładny¹.

Śmierć tego wybitnego Polaka, założyciela Szkoły Rycerskiej, dla ówczesnego pokolenia była symbolem odchodzącego w przeszłość świata, który swoimi korzeniami sięgał I Rzeczypospolitej. Uroczystości pogrzebowe księcia, które trwały ponad miesiąc, stały się manifestacją przywiązania Polaków do arystokracji i okazją do wyrażenia wdzięczności za dobro, które uczynił za życia. Cały obrzęd pogrzebowy miał iście teatralny przebieg. Trumnę ze zwłokami generała ziem podolskich wieziono z Sieniawy przez Lwów do Warszawy, gdzie miał odbyć się uroczysty pochówek w kryptach kościoła św. Krzyża:

[...] orszak przebył około 333 km. Przy czym z Sieniawy do Lwowa, położonych w granicach Cesarstwa Austriackiego – około 130 km, z Lwowa do Warszawy, być może drogą przez położone już w Królestwie Polskim: Zamość, Lublin i Puławę – około 200 km. Nie była to zapewne łatwa podróż, marzec i kwiecień 1823 roku charakteryzowały się trwałym zimmem².

---

¹ „Gazeta Korespondenta Warszawskiego i Zagranicznego” 1823, nr 48, s. tyt.; „Kurier Litewski” 1823, nr 36, s. tyt. Natomiast 5 kwietnia w „Korespondencie” pojawił się przedruk z „Gazety Lwowskiej”, w którym czytamy: „Na dniu 19 marca br. o samej północy zszedł z tego świata po krótkiej słabości opatrzony św. sakramentami JO książę Adam Czartoryski, syn Augusta księcia Czartoryskiego wojewody ruskiego i Zofii Sieniawskiej [...]. Czczony w kraju, szanowany za granicą, poważany od monarchów, pełen dobroci, światła, nauki, zgonem swoim zasmucił najpierwsze w kraju domy i nieszczęśliwych zabrał z sobą nadzieję. Oby opatrność, której był obrazem na ziemi, taką nagrodziła wiecznością, jakim było życie” („Korespondent”, nr 54, s. 575; „Gazeta Warszawska” 1823, nr 54, s. tyt.; „Kurier Litewski” 1823, nr 35).

² A. Wdowik, *Rok 1823 – domknięcie epoki wielkomagnackiego oświecenia. Ostatnia droga Adama Kazimierza Czartoryskiego, komendanta Szkoły Rycerskiej, na tle źró-*

Dodajmy, że właśnie te trzy wymienione wyżej miejscowości i odbywające się w nich obrzędy pogrzebowe były przedmiotem szczegółowych opracowań historyków literatury, m.in. Agaty Wdowik³ czy Elżbiety Dąbrowicz⁴. Badaczki skupiły się przede wszystkim na opisach uroczystości i wygłaszanych tam przez bpa Jana Pawła Woronicza, ks. Franciszka Siarczyńskiego, ks. Franciszka Ksawerego Zachariasiewicza oraz Feliksa Bernatowicza, Ludwika Kropińskiego i Niemcewicz mowach pogrzebowych, które poddały szczegółowej analizie, co pomogło im w naskicowaniu pośmiertnej sylwetki księcia Czartoryskiego.

Jednakże w ostatnim czasie w zbiorach rękopisów Biblioteki Książąt Czartoryskich w Krakowie został odnaleziony rękopis odpisu listu Woronicza⁵, który znajduje się w zespole o nazwie *Adam Jerzy Czartoryski. Korespondencja [1806–1853]* i wchodzi do grupy listów zatytułowanych: *Woronicz Jan (biskup krakowski)*. Obok wspomnianego odpisu znalazły się tu jeszcze dwa inne listy duchownego, adresowane do księcia Czartoryskiego; jeden z nich dotyczy opisu stanu biskupstwa krakowskiego z 1816 r.⁶, a drugi związany jest z osobą Zoriana Dołęgi Chodakowskiego z 1817 r.⁷ Ponadto znalazł się tu list Franciszka Morawskiego do autora *Sybilli*⁸, który zostanie omówiony w dalszej części.

Powróćmy jednak do interesującego nas odpisu. Dokument został przepisany ręką anonimowego skryby i nie zawiera informacji, kto mógłby być jego adresatem. Pewną sugestią jest wzmianka zamieszczona na stronie rozpoczynającej grupę biskupich listów, gdzie napisano, że odbiorcą listu jest urzędnik księcia Czartoryskiego. Natomiast dokładna analiza *Katalogów zbiorów rękopisów* pozwala stwierdzić, że był nim Morawski. Rękopis nadano z Krakowa 6 lutego 1825 r., dwa lata po śmierci Czartoryskiego. Przyjrzyjmy się teraz treści samej korespondencji:

Jaśnie Wielmożny Mości Dobrodzieju!

Odebrałem z ostatniej poczty uprzejmą do mnie odezwę JWWWP Dobrodzieja, w której przypomnienie pierwszej myśli mojej, względem zgromadzenia w jedno dzieło wszystkich opisów pogrzebów pamiętnego sławy naszej nestora wyczytałem.

---

del funeralnych, [w:] *Kajety Korpusu Kadetów Szkoły Rycerskiej*, t. 2: *Ludzie, wartości, kultura materialna*, red. E. Wichrowska, A. Wdowik, Warszawa 2019, s. 230.

³ *Ibidem*, s. 223–262.

⁴ E. Dąbrowicz, *Galeria ojców. Autorytet publiczny w literaturze polskiej lat 1800–1861*, Białystok 2009, s. 205–233. Informacje na temat pogrzebu Czartoryskiego można również znaleźć w opracowaniu: J.A. Chrościcki, *Pompa funebris. Z dziejów kultury staropolskiej*, Warszawa 1974.

⁵ Biblioteka Czartoryskich (dalej: BCzart), rkps, sygn. 5468IV, s. 919.

⁶ *Ibidem*, s. 911–916.

⁷ *Ibidem*, s. 917.

⁸ *Ibidem*, s. 921.

Właśnie zawsze do tego dążyłem i czekam tylko od JP Sienkiewicza zebrania wszystkich poprzednich mów i opisów tego pogrzebu, zaczawszy od Sieniawy, aż do Warszawy. Widząc się ze mną przeszłego lata JWP Sienkiewicz, obiecał tym się zająć, i mnie resztę do ukończenia przesłać. Czekam więc na to i zapewne za przybyciem w następnej wiosnie do Warszawy przedsięwzięcie to da się ukończyć.

Przyzwoitość radzi, aby na czele tego dzieła umieszczony był wyborny jaki rys twarzy nieboszczyka, których już tyle widzimy. Nie da się zapewne to dzieło wydrukować w Warszawie. Świetne i przyrodzone rysy duszy prawego Polaka mogą w obecnym stanie rzeczy razić wzrok przymglonych teraz ostrowidzów.

Najdogodniej może da się to wykonać w drukarni p. Korna w Wrocławiu, gdzie druk, papier i korekta, dokładność temu piśmiennemu pomnikowi zaręczą. Oddaję te moje myśli zdaniu, decyzji całej dostojnej familii, dla której wysoki szacunek i poważanie nie za długo za nieboszczykiem powłokę JWW Pana Dobrodzieja osobisty czciciel i najniższy sługa Jan Woronicz – bisk. krak.⁹

Zasadniczym tematem listu jest kwestia ukończenia projektu wydawniczego, który miał być zbiorem wszystkich mów i kazań wygłoszonych podczas uroczystości pogrzebowych arystokraty, a którego pomysłodawcą był sam Woronicz. Pomocą w realizacji służył mu Karol Sienkiewicz, historyk, literat oraz edytor i wydawca utworów literackich. To on po spotkaniu z biskupem, które odbyło się latem 1824 r., obiecał, że zajmie się zebraniem rozproszonych mów i kazań oraz ułoży je w jedną całość. Wstępny projekt dzieła, do zatwierdzenia i dokończenia przez duchownego, miał być gotowy wiosną 1826 r.

Aby móc zorientować się, co mogło znaleźć się w rzeczonyj publikacji, należało jeszcze raz prześledzić drogę orszaku pogrzebowego, która wiodła z Sieniawy do Warszawy. Zasadniczo można by ograniczyć się do wymienienia przemów opracowanych przez wspomniane już badaczki. Jednakże w tym miejscu zrodziło się pytanie, czy ta niewielka liczba przemówień byłaby wystarczająca do powziętego przez autora *Sybilli* projektu wydawniczego? Czy tylko te mowy miał na myśli? Postawione pytanie skłoniło do ponownego, dokładnego przyjrzenia się ówczesnej prasie, takiej jak: „Gazeta Warszawska”, „Gazeta Korespondenta Warszawskiego i Zagranicznego”, „Gazeta Lwowska”, „Kurier Warszawski” i „Kurier Litewski”. Lektura tej ostatniej, a dokładnie nr 54, pozwoliła stwierdzić, że mowy i kazania zostały wygłoszone nie tylko w Sieniawie, Lwowie i Warszawie, ale też w wielu innych miejscach znajdujących się na trasie przemarszu konduktu pogrzebowego. Tym samym okazało się, że wygłoszonych mów było znacznie więcej, co uzasadnia pomysł Woronicza na dzieło zbiorowe. Zamieszczone w „Kurierze” sprawozdanie zawierało szczegółowy wypis miejscowości i autorów wygłoszonych mów. Najczęściej podawano tylko nazwisko duchownego, co z kolei wymagało

---

⁹ *Ibidem*, s. 919.

ustalenia imienia i godności kościelnej. Dodajmy jeszcze, że ustalenia te skłoniły do ponownego, skrupulatnego przejrzenia zasobów Biblioteki Czartoryskich, szczególnie zespołów: *Adam Kazimierz Czartoryski: Mowy i kazania pogrzebowe oraz wiersze na śmierć ś.p. Adama [Kazimierza] Księcia Czartoryskiego Generała Ziem Podolskich* i *Adam Kazimierz Czartoryski Pogrzebowe księcia Adama [Kazimierza] Czartoryskiego Generała Ziem Podolskich w r. 1823 – różne zapisy i rozporządzenia*, a to pozwoliło odnaleźć niektóre rękopisy interesujących nas kazań. Ich obszerna treść może stanowić materiał badawczy na kolejne opracowanie. Zatem postaramy się wymienić poszczególne przemowy, które miały być treścią wspomnianej w liście publikacji. Wcześniej jednak prześledzimy trasę konduktu przekazaną przez „Kuriera Litewskiego”.

Zacznijmy od początku, czyli od Sieniawy. Tam uroczystości pogrzebowe odbyły się w pałacu rodzinnym, gdzie w pierwszych dniach ciało spoczywało w sypialni magnata, po czym przeniesiono je do dużej sali pałacowej, a następnie przewieziono do sieniawskiego kościoła parafialnego pw. Wniebowzięcia NMP, a stamtąd kondukt wyruszył w kierunku Lwowa¹⁰. Po drodze zatrzymano się w Oleszycach, w majątku hr. Zofii Zamoyskiej, córki Czartoryskiego, gdzie zwłoki złożono w kościele parafialnym pw. Narodzenia NMP. Po wyjściu z Oleszyc podążono w kierunku miasta Lwowa, zatrzymując się na nocleg w Jaworowie. Przed Lwowem powitano trumnę przy rogatkach Janowskich, a następnie przeprowadzono do kościoła pw. św. Piotra i Pawła (obecnie kościół garnizonowy). Stamtąd orszak wyruszył w kierunku Warszawy, zatrzymując się po drodze w kościołach pw. Zwiastowania NMP w Tomaszowie Lubelskim, pw. MB Szkaplerznej i św. Dominika w Łabuniach, pw. Wniebowzięcia NMP w Starym Zamościu, pw. św. Franciszka w Krasnymstawie i pw. Wniebowzięcia NMP w Puławach¹¹. Dodajmy, że w momencie gdy trwały uroczystości w Puławach, równolegle sprawowano nabożeństwa żałobne w Końskowoli w kościele pw. Znalezienia Krzyża Świętego i św. Andrzeja Ap. oraz w kościele św. Józefa w Włostowicach (dzisiejsza dzielnica Puław). W dalszej kolejności pochód wyruszył na Służewiec, gdzie żałobników podjęła Aleksandra Potocka, wdowa po Stanisławie Kostce Potockim¹². Tam zwłoki złożono w miejscowym kościele pw. św. Katarzyny. Ze Służewca wyruszono w kierunku stolicy Królestwa Polskiego, zatrzymując się na chwilę przy rogatkach mokotowskich, skąd kondukt przeszedł

¹⁰ Więcej szczegółów na temat sieniawskich uroczystości pogrzebowych w: „Gazeta Warszawska” 1823, nr 59, s. tyt.–776; „Kurier Litewski” 1823, nr 45; A. Wdowik, *op. cit.*, s. 232–236; E. Dąbrowicz, *op. cit.*, s. 209.

¹¹ Szczegółowy opis uroczystości puławskich w: „Gazeta Korespondenta Warszawskiego i Zagranicznego” 1823, nr 66, s. 691–692.

¹² „Kurier Litewski” 1823, nr 54, s. 356.

do kościoła św. Krzyża, w którym odbyło się dwudniowe nabożeństwo żałobne, zakończone pochówkiem ciała Czarotoryskiego w kryptach kościoła¹³. We współczesnym opisie świątyni czytamy:

[...] Po mszy ciało złożono w katakumbach kościoła dolnego, obok innych Czarotoryskich (dokładne miejsce nie jest dzisiaj znane). [...] W kościele górnym w kaplicy NMP w XIX w. stanęły dwa nagrobki wykute z czarnego marmuru przypominające swoim wyglądem „rzymskie sarkofagi”. W 1825 r. wzniesiono pomnik księcia Adama Kazimierza Czarotoryskiego (zm. 1823), ufundowany przez córkę Zofię z Czarotoryskich Zamoyską (inskrypcje wykuto dopiero w 1931 r. z inicjatywy prawnika). Autorem projektu był Hilary Szpilowski¹⁴.

Widzimy zatem, że program pochodu był o wiele bogatszy, co w konsekwencji zwiększa liczbę mów. W Sieniawie przemówili ks. proboszcz kolegiaty jarosławskiej Franciszek Siarczyński¹⁵, grekokatolicki kanonik przemyski, założyciel Biblioteki Kapituły Grekokatolickiej w Przemyślu, ks. Jan Ławrowski¹⁶ i proboszcz z Sieniawy, ks. Jan Krasnodębski¹⁷. W Oleszycach głos zabrał miejscowy proboszcz, franciszkanin Bonawentura Grochowski¹⁸. We Lwowie kazanie wygłosił ks. kanonik Zachariasie-

¹³ Dokładny opis przebiegu warszawskich uroczystości pogrzebowych można przeczytać w: „Gazeta Korespondenta Warszawskiego i Zagranicznego” 1823, nr 64, s. 676–677; nr 65, s. 682–685; „Gazeta Warszawska” 1823, nr 64, s. tyt.–844; nr 65, s. tyt.–857

¹⁴ *Serce miasta. Kościół św. Krzyża w Warszawie*, red. K. Sztarbałło, M. Wardzyński, Warszawa 2010, s. 241.

¹⁵ F. Siarczyński, *Mowa żałobna na śmierć ks. Adama Czarotoryskiego*, Lwów 1823. Biografię ks. Siarczyńskiego opisuje w swoim opracowaniu Wdowik.

¹⁶ „Kazanie [...] przypominało nam przodków Książąt Czarotoryskich, którzy nie masz dwóch wieków jak obrządek ruski zmienili” („Gazeta Warszawska” 1823, nr 59, s. 776). Ks. Jan Ławrowski (1773–1846). Ukończył grekokatolickie seminarium we Lwowie. Był wykładowcą historii Kościoła, teologii pastoralnej i katechetyki. Pełnił także urząd rektora lwowskiego grekokatolickiego seminarium. Otrzymał godność kanoniki Kapituły Metropolitalnej we Lwowie. Po przeprowadzce do Przemyśla został mianowany przez bpa Jana Śnigurskiego kaznodzieją katedralnym i kanonikiem Kapituły Przemyskiej. Jako człowiek nauki położył duże zasługi na polu rozwoju metodyki nauczania w szkołach parafialnych, opracowując jeden z pierwszych podręczników w tej dziedzinie. Utrzymywał kontakty naukowe m.in. z Samuelem B. Linde, Zorianem Dołęgą Chodakowskim. Zgromadził zbiory biblioteczne, ikonograficzne i numizmatyczne. Swym testamentem przekazał zbiory na rzecz Grekokatolickiej Biblioteki Kapitulnej w Przemyślu. Zmarł w Przemyślu („Lwowianin” 1842, z. 8, s. 273; B. Kumor, *Ławrowski Jan*, [w:] *Słownik polskich teologów katolickich*, t. 2, Warszawa 1982, s. 558; S. Stępień, *Ławrowski Jan ks.*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 11, red. E. Ziemann, Lublin 2006, kol. 431–432).

¹⁷ „[...] mowa żałobna [...] najpewniejsze przed Bogiem i ludźmi pobożności i dobroci zmarłego oddała świadectwo” („Gazeta Warszawska” 1823, nr 59, s. 776). Ks. Krasnodębski ur. w 1777 r., urząd proboszcza w Sieniawie pełnił w latach 1821–1848.

¹⁸ Bonawentura Grochowski OFM (1773–1853). Wyświęcony w 1796 r. Obok Oleszyc pełnił również funkcję administratora w parafii Łukawiec. Należał do Stowarzy-

wicz¹⁹, a w Tomaszowie – ks. proboszcz Feliks Kwiatkowski²⁰. W Łabuniach ks. proboszcz Augustyn Trojanowski²¹ i ks. dziekan dekanatu zamojskiego, Ignacy Czarnołuński²². W Starym Zamościu oddali cześć zmarłemu

szenia Budowniczych Ogrodów Wspólnoty we Frauendorfie, działającego na terenie Niemiec. Przez pewien czas był prowincjałem galicyjskiej prowincji franciszkanów. W tym czasie usiłował przeprowadzić na jej terenie reformy dotyczące karności i powrotu do zasad życia ideałami franciszkańskimi wśród zakonników, szczególnie wśród tych, którzy działali w duszpasterstwach parafialnych. Zmarł we Lwowie w wieku 80 lat (Archiwum Państwowe w Przemyślu, *Kopia z ksiąg metrykalnych urodzeń, małżeństw i zgonów parafii Oleszycze za lata 1818, 1823*, sygn. 56/153/10.4/249; *Directorium Divini Officii in Archidioecesi Leopoliensi juxta Rubricas Breviari et Missales Romani...*, Lwów 1817, s. 36, 35, 113, 131; „Gazeta Lwowska” 1853, nr 57, s. 362; „Allgemeine Deutsche Garten Zeitung” 1826, nr 44, s. 365; J. Kłoczowski, *Franciszkanie w Polsce w XIX wieku*, Niepokalanów 1996, s. 217; P.F. Neuman, *Reforma klasztoru Karmelitów Bosych w Czermernej na tle odnowy życia zakonnego w niektórych zakonach mendykanckich w Galicji w drugiej połowie XIX wieku*, [w:] *Cztery wieki Karmelitów Bosych w Polsce (1605–2005)*, red. A. Ruszały, Kraków 2005, s. 113).

¹⁹ F.K. Zachariasiewicz, *Kazanie w czasie żałobnego nabożeństwa przy sprowadzonych zwłokach ś. p. JO Książęcia na Klewaniu i Zukowie Adama Czartoryskiego wojsk JCK Mci Marszałka polnego, właściciela 9. pułku piechoty liniowej ... miane w kościele lwowskim pojezuickim dnia 11 kwietnia 1823 roku*, Lwów 1823. Biogram i kazanie ks. Franciszka opisała Wdowik.

²⁰ BCzart, F. Kwiatkowski, *Mowa przy przeprowadzeniu przez Tomaszów do Warszawy zwłok śp. Księcia Adama [Kazimierza] Czartoryskiego [...] dnia 13 kwietnia 1823 roku miana*, rkps, sygn. 6062 III, t. 2, s. 35–50.

^{ks.} Feliks Kwiatkowski (1789–1872) – „kapłan [...] którego cechowała odpowiedzialność i odwaga osobista. [...] kanonik katedry lubelskiej, piastował funkcję proboszcza tomaszowskiego aż przez 55 lat (1817–1872). Ks. Kwiatkowski bardzo dbał o interesy probostwa i był sprawnym administratorem, przyczynił się do gruntownego remontu budynku kościoła, wybudował dom z przeznaczeniem na szpital (schronisko) dla biednych i kalek. O bezkompromisowości tomaszowskiego proboszcza świadczą jego częste spory z administracją ordynacką. Ks. Kwiatkowski jest jednocześnie autorem broszurki z modlitwami do Matki Boskiej Tomaszowskiej, w której zawarł unikalne informacje dotyczące historii Tomaszowa. Znany z nieustępliwości” („Rocznik Tomaszowski” 2013, nr 1 (2), s. 179–180).

²¹ Ks. Augustyn Trojanowski (1769–1839). Pełnił obowiązki proboszcza w Łabuniach w latach 1792–1839. Był także urzędnikiem Stanu Cywilnego w Komarowie i egzaminatorem diecezjalnym. Posiadał godności kanonika gremialnego katedry lubelskiej i zamojskiej („Archiwum Komisji Historycznej” 1930, t. 14–15, s. 129; „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1974, t. 29, s. 386). Ks. Trojanowski jest autorem drukowanego kazania: *Kazanie o szczególnych własnościach charakterów niektórych kobiet naszych czasów szarmantek na pogrzebie śp. Jaśnie Wielmożnej Imci Pani Rozalii z Granowskich Kurdwanowskiej miane w kolegiacie zamoyskiej dnia 18 kwietnia 1799 roku*, Zamość 1799.

²² BCzart, I. Czarnołuński, *Kazanie w czasie sumy w dzień złożenia na katafalku ciała J. O. Księcia Adama [Kazimierza] Czartoryskiego [...] w czasie przeprowadzenia z Sieniawy do Warszawy w kościele Łabuńskim [...] dnia 13 kwietnia 1823 roku miane*, rkps, sygn. 6062 III, t. 2, s. 79–110. Ks. Ignacy Czarnołuński ur. w 1778 r., wyświęcony

ks. proboszcz Michał Korytko²³ i ks. Bisz²⁴, który pełnił obowiązki kapelana kaplicy pałacowej Zamoyskich w Zwierzyńcu. W Końskowoli przemówił ks. Wincenty Pieńkowski²⁵, proboszcz z Kurowa, a w Włostowicach ks. Jakub Górecki²⁶, proboszcz końskowolski. W Krasnymstawie usłyszało głos ks. Wincentego Dudzińskiego²⁷, proboszcza parafii pw. św. Wawrzyńca w Żółkwicy, a w Osiecku – dzierżawcy dóbr osieckich, Stanisława

w 1801 r., pełnił funkcję wikariusza w Przemyślu, był proboszczem w parafii Dub. Był wicedziekanem i dziekanem dekanatu zamojskiego, ponadto otrzymał godność kanonika i kustosa Kapituły Kolegiaty Zamojskiej. Duchowny jest także autorem drukowanego kazania pogrzebowego: *Kazanie podczas pogrzebu JW Imci księdza Józefa Kierz Kierskiego proboszcza katedralnego przemyskiego, oficjała diecezji przemyskiej w kościele katedralnym przemyskim przez kaznodzieję ordynariusza katedralnego dnia 17 stycznia 1805 roku miane. I mimo woli autora przez X. J. C. P. R. jednego z życzliwych jemu dla pożytku innych do druku dane* – b.d. i m. wyd. (*Rocznik religijny wyznań chrześcijańskich w Królestwie Polskim na rok 1847*, Warszawa 1847, s. 197; K. Estreicher, *Bibliografia polska XIX stulecia*, t. 5: W–Z, Kraków 1880, s. 131; *Rozprawy doktorskie, magisterskie i seminaryjne KUL*, t. 9–10, Lublin 1959, s. 143, 184).

²³ Ks. Korytko ur. w 1782 r. pełnił obowiązki proboszcza w par. św. Mikołaja w Rzeszowie (1809–1810), w Starym Zamościu (1810–1828), posiadał godność kanonika lubelskiego (A. Fredro, *Pisma wszystkie*, t. 14: *Korespondencja*, red. S. Pigoń, Warszawa 1976, s. 405; *Rozprawy doktorskie...*, s. 143).

²⁴ O ks. Biszu pozostawiła wspomnienie Ewa Felińska, pisząc: „Ks. Bisz był Czech rodem, musiał mieć lat pięćdziesiąt lub więcej, nie był wcale literat, ale w prostocie ducha bez żadnej pretensji dopełniał warunków miłości chrześcijańskiej, mając serce gotowe na usługi każdego, według możliwości. Nie umiał on robić parady ze swojej ludzkości, ani świecić nią w oczach świata, uchodził on za bardzo miernego w rozumieniu wielu, bo nie był ani wymowny, ani gładki, ale tam gdzie będą ciągnąć rachunek nie ze słów tylko, ale czynów, sprawiedliwość mu będzie oddana i miejsce jego będzie pewnie wyżej od wielu” (E. Felińska, *Pamiętniki z życia*, Wilno 1859, s. 27).

²⁵ BCzart, W. Pieńkowski, *Mowa przy żałobnem nabożeństwie za duszę ś.p. Księcia Adama [Kazimierza] Czartoryskiego Generała Ziem Podolskich [...] w kościele parafialnym Końskowolskim dnia 16 kwietnia 1823 roku miana...*, rkps, sygn. 6062 III, t. 2, s. 51–66. W „Gazecie Warszawskiej” pojawił się błąd dotyczący nazwiska ks. Pieńkowskiego, podano tam Sieńkowski. Ks. Pieńkowski (1786–1863) święcenia przyjął w 1809 r., od 1815 r. pełnił obowiązki proboszcza w Kurowie, zakładał szkoły ludowe, a od 1829 r. był kanonikiem Kapituły Lubelskiej. W 1853 r. został mianowany biskupem lubelskim. Zmarł w Lublinie („*Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowskiej*” 1958, t. 10–12, s. 91).

²⁶ Ks. J. Górecki (1777–1834) pełnił urząd proboszcza we Włostowicach od 1810 r., a w Końskowoli od 1821 r. Był dziekanem kazimierskim oraz kanonikiem katedry w Mińsku. Zmarł w Końskowoli i tam został pochowany (H. Mącznik, *Puławski słownik biograficzny*, t. 1, Puławy 1994, s. 145).

²⁷ Ks. Dudziński (1798–1849). Wyświęcony na kapłana w 1820 r. Pełnił funkcję proboszcza w Żółkiewce (1826–1829), Grabowcu (1829–1849), gdzie zmarł i został pochowany na miejscowym cmentarzu (*Rocznik religijny...*, s. 197; W. Jaroszyński, *Siedem wieków Grabowca*, Lublin 1991, s. 83).

Michałowskiego²⁸. Na Służewcu pożegnał Czartoryskiego ks. proboszcz Jan Kuczkowski²⁹. Natomiast w Warszawie mowy wygłosili Niemcewicz³⁰, bp Woronicz³¹ i radca delegacji administracji, Józef Miklaszewski³². Do zbioru mogło zostać włączone kazanie ks. Alojzego Osińskiego, które wygłosił już po uroczystościach pogrzebowych 12 maja 1823 r.³³

Zatem przedstawiony wyżej wykaz pokazuje nam, że w zbiorze miało znaleźć się ok. 20 przemówień, przy czym nie możemy wykluczyć, że było ich więcej. Zbiór mów i kazań miał być niemałą objętościowo publikacją.

---

²⁸ BCzart, *Przemowa W. Michałowskiego dawnego kadeta miana w kościele Osieckim, gdzie zwłoki śp. J. W. Księcia Ichna Feldmarszałka prowadzone z Sieniawy do Warszawy przez noc spoczywały, 19 Kwietnia 1823*, rkps, sygn. 6062 III, t. 2, s. 67–68.

²⁹ BCzart, *Mowa w Służewskim kościele w czasie przyjęcia do tegoż prowadzonych do grobu ojców śmiertelnych zwłok J. O. Księcia Adama [Kazimierza] Czartoryskiego Generała Ziem Podolskich, Felt Marszałka Państwa Austriackiego kawalera wielu orderów, miana dnia 19 kwietnia 1823 przez ks. J. K. P.S.*, rkps, sygn. 6062 III, t. 2, s. 69–76. O ks. Kuczkowskim czytamy w czasopiśmie katolickim notatkę: „W dniu 22.02.1865 umarł zasłużony i spracowany w winnicy Chrystusowej kapłan, Jan Kuczkowski prob. Parafii Służew w dekanacie piaseczyńskim arch. Warszawskiej, jubilat i senior całego dekanatu. Zmarły paroch ur. w r. 1774, wyświęcony w 1797 r., przeżył 91 lat, z których 68 spędził w usługach pasterskich na chwałę Boga i zbawienie bliźnich („Przegląd Katolicki” 1865, nr 12, s. 186).

³⁰ Przemówienie wydrukowano m.in. w: „Korespondent Warszawski i Zagraniczny” 1823, nr 65, s. 682–685; „Gazeta Warszawska” 1823, nr 65, s. tyt.–857.

³¹ J.P. Woronicz, *Kazanie na pogrzebie Księcia Adama Czartoryskiego Generała Ziem Podolskich, miane w kościele warszawskim ś. Krzyża dnia 22 kwietnia 1823*, Kraków 1823.

³² BCzart, J. Miklaszewski, *Przemówienie się [...] przy złożeniu do grobu zwłok JO Księcia Adama [Kazimierza] Czartoryskiego [...] niesionych przez pozostałych tegoż Korpusu członków, dnia 22 kwietnia 1823 roku, w kościele dolnym Księży Misjonarzy miane*, rkps, sygn. 6062 III, t. 2, s. 131–142. Miklaszewski (1775–1833) odbywał swoją edukację w Korpusie Kadetów w Warszawie, który ukończył w 1793 r. W 1811 r. został sekretarzem generalnym Prefektury Departamentu Siedleckiego, po czym powołano go na radcę w Komisji Centralnej Likwidacyjnej i członka Komisji Oświecenia. Był również działaczem Towarzystwa Patriotycznego. Spod jego pióra wyszły m.in. *Rys historii polskiej, Geografia ogólna czyli krótkie opisanie ziemi i części mieszkalnego świata*. W rękopisie pozostawił *Historię geograficzną Polski* (L. Rogalski, *Historia literatury polskiej*, t. 2, Warszawa 1871, s. 266; „Nowa Polska” 1831, nr 35, 37, 50, 54).

³³ BCzart, A. Osiński, *Kazanie na exekwiach uroczystych I.O. Księcia Adama [Kazimierza] Czartoryskiego [...] miane w kościele krzemienieckim licealnym dnia 12 Maja 1823*, Warszawa 1823, sygn. 6062 III, t. 2, s. 111–120a. Ks. Osiński (1777–1842) był bratem Ludwika Osińskiego. Na kapłana został wyświęcony w zakonie pijarów w 1793 r., był wykładowcą w liceum krzemienieckim i wołyńskim. Pełnił również urząd rektora Wileńskiej Akademii Duchownej, w 1839 r. mianowano go na biskupa pomocniczego diecezji łuckiej. Był członkiem Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Warszawie i Krakowie. Zmarł w Olyce. Osiński jest autorem wielu kazań i dzieł z zakresu literatury i historii (*Encyklopedia Powszechna Orgelbranda*, t. 20, Warszawa 1865, s. 111–112).

Niewykluczone, że w książce mógł znaleźć się *List pasterski o śmierci ks. Adama Kazimierza Czartoryskiego*³⁴ arcybiskupa warszawskiego, Szczępana Hołowczyca, i opisy uroczystości autorstwa Niemcewicz a oraz powieściopisarza Feliksa Bernatowicza.

Ponadto pragnieniem Woronicza było, aby książka została wydrukowana w Drukarni Jana Bogumiła Korna we Wrocławiu. W firmie, którą założył w 1793 r. Wilhelm Korn, ojciec Jana. Jak wynika z listu, biskup szukając miejsca wydania publikacji, kierował się wysoką jakością usług, które świadczone w drukarni. Potwierdził ten fakt za życia książę Czartoryski w *Myślach o pismach polskich*, gdzie czytamy:

Istotnie zasługuje w tym czasie na wdzięczność zbioru mieszkańców, dla których język polski, językiem jest ojczystym, sławny we Wrocławiu mieszkający bibliopola Bogumił Korn, cokolwiek od niego tylko samego zawisło jest doskonałym, żadnych w tym względzie kosztów nie oszczędzał, druk, papier, kopiersztychy, wszystko jest wyśmienitym³⁵.

Zwraca również uwagę fakt, że biskup wzbraniał się przed wydrukowaniem książki w Warszawie, twierdząc przy tym, że w stolicy Królestwa Polskiego nie ma do tego sprzyjających okoliczności. Zapewne powodem takiego stanu rzeczy była napięta sytuacja polityczna, która panowała wówczas w Królestwie Polskim, czego efektem była wzmożona działalność tajnej policji i cenzury.

Jak wynika z powyższych rozważań, plany wydawnicze biskupa poety i Sienkiewicza były bardzo dobrze opracowane, a całość dzieła zapowiadała się imponująco, do czego dodatkowo mogła się przyczynić zamieszczona wewnątrz podobizna nieboszczyka Czartoryskiego. Jednakże, pomimo wcielonych w życie przygotowań, o których pisał w liście duchowny, nie doszło do ukończenia przedsięwziętego projektu. Dziś trudno stwierdzić, co było tego przyczyną. W dotychczas odnalezionej korespondencji autora *Pieśnioksięgu* nie ma żadnego listu, który byłby kontynuacją tematu i zawierał w sobie wyjaśnienie sprawy. A to z kolei

---

³⁴ BCzart, *List pasterski o śmierci ks. Adama Kazimierza Czartoryskiego*, 1823, rkps, sygn. 6062 III, t. 2, s. 185.

³⁵ A.K. Czartoryski, *Myśli o pismach polskich z uwagami nad sposobem pisania w rozmaitych materiach*, Wilno 1812, s. 169–170. Podobnie wypowiedział się o wrocławskiej drukarni Jerzy Samuel Bandtkie: „Druk piękny nie raz rycinami ozdobiony i papier dobry daje powabny czytelnikom zachęt do czytania, a nakładca w tym na sprawiedliwą zasługuje pochwałę. Uchybienia, korekty co raz stają się rzadszymi, a mniejszymi jak w wielu dziełach wśród Polski i Litwy drukowanych” (J.S. Bandtkie, *Historia drukarni w Królestwie Polskim i Wielkim Księstwie Litewskim jako w krajach zagranicznych, w których polskie dzieła wychodziły*, t. 3, Kraków 1826, s. 253).

czyni temat nadal otwartym i pozostawia możliwości dla badaczy tego zagadnienia.

Powróćmy jeszcze do wspomnianego na początku listu Morawskiego, który może jest swoistym uzupełnieniem omawianego tematu. Z dokumentu dowiadujemy się o projekcie napisu na epitafium Czartoryskiego:

Wielmożny Mości Dobrodzieju!!!

Najgorzej udano się do mnie, bo nie ma lepszej głowy do napisów. Jest to oddzielna zdolność, jest to zdolność, której ja nie posiadam, zwłaszcza że zwięzłym być trzeba, a jam trochę gaduła. Cóż może być lepszego, jak to, co z kochającego serca pochodzi? Napis księżnej Wirtemberskiej jest rozczulający w każdym słowie, że tak powiem, łąza miłości błyszczący. Znajduję go tylko za długim, bo trudno 219 liter pod popiersiem umieścić, lecz znowu żał coś odciąć. Powtórzenie wyrazów miłość i błogosławieństwo jest wielkim wdziękiem stylu, ale za długie na napis. Jeden tylko istotny, który znajduję jest ten, że prawie tylko chrześcijanina maluje, a opuszcza rozszerzenie światła, które jest epoką stanowczą w Polsce. Przy tym kochał i służył ojczyźnie nie jest dobrą polszczyzną, mówi się po francusku *il aimoit servir sa patrie*, bo obydwa słowa jednym przypadkiem rządzą, lecz w polskim mówi się kochał ojczyznę i służył ojczyźnie, nie można więc przypadku trzeciego pod obydwa słowa podciągnąć. Są to delikatne odcienia języka, które a zwłaszcza w krótkim piśmie zachować trzeba. Z żalem istotnym skróciłbym tak ten napis.

Kochał Ojczyznę, szerzył światło, wspierał nędzę.

Żaden głos nie powstał przeciw niemu przed Bogiem.

Miłość błogosławieństwo i łązy powszechne odprowadziły go do grobu.

Wiele ostygło w tym skróceniu, czuję to, ale nie wiem jak temu zaradzić. Gdyby to było wierszem, to choć w tych kilku wierszach, które mam do odpisu, tak bym powiedział, choć gorzej zapewne.

Kochał Polskę nad wszystko, cnotami się wślawił.

Głosiły go nauki, naród błogosławił,

Okrył się wieczną chwałą czynów dobroczynnych.

I oprócz łez wdzięczności nie wycisnął innych.

Byłby tu rys i wielkiego obywatela i cnotliwego chrześcijanina, tak sędzę głową, bo serce wybrałoby księżnej Wittembergskiej prozę i dalibóg mówię to szczerze. Całym Puławom moją uniżoność a Panu i najgrzeczniejszy ukłon³⁶.

Treść listu koncentruje się wokół napisu na popiersie Czartoryskiego, którego autorką była księżna Maria Wirtemberska, a zadaniem Morawskiego było opracowanie tego tekstu, tak aby mógł zmieścić się na pomniku. A tym samym należało w tych kilku wersach ukazać księcia jako dobroczyńcę, społecznika, gorliwego patriotę i katolika.

³⁶ BCzart, sygn. 5468 IV, s. 921.

List Morawskiego dobrze koresponduje z omawianym wcześniej listem bpa Woronicza. W obu dokumentach widzimy, jak mocno tkwiła w świadomości ludzi pióra tamtych czasów potrzeba utrwalenia w społeczeństwie sławy magnata. Jednocześnie w zabiegach piewcy Sybilli widzimy przywiązanie do księcia Czartoryskiego i cześć dla jego osoby, którą wyraził w wygłoszonym kazaniu pogrzebowym. Zatem dzieło zbiorowe, jak również popiersie z odpowiednio ułożonym napisem, miały przypominać narodowi polskiemu wielkiego Polaka, który strawił swoje życie dla ojczyzny, drugiego człowieka i Kościoła.

Bibliografia

- „Allgemeine Deutsche Garten Zeitung” 1826, nr 44.
- „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowskiej” 1958, t. 10–12.
- „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1974, t. 29.
- „Archiwum Komisji Historycznej” 1930, t. 14–15.
- Bandtkie J.S., *Historia drukarni w Królestwie Polskim i Wielkim Księstwie Litewskim jako w krajach zagranicznych, w których polskie dzieła wychodziły*, t. 3, Kraków 1826;
- Biblioteka Czartoryskich, *Woronicz Jan (biskup krakowski) – listy*, rkps, sygn. 5468 IV.
- Biblioteka Czartoryskich, F. Kwiatkowski, *Mowa przy przeprowadzeniu przez Tomaszów do Warszawy zwłok śp. Księcia Adama [Kazimierza] Czartoryskiego [...] dnia 13 kwietnia 1823 roku miana*, rkps, sygn. 6062 III, t. 2.
- Biblioteka Czartoryskich, I. Czarnołuski, *Kazanie w czasie sumy w dzień złożenia na katafalku ciała J. O. Księcia Adama [Kazimierza] Czartoryskiego [...] w czasie przeprowadzenia z Sieniawy do Warszawy w kościele Łabuńskim [...] dnia 13 kwietnia 1823 roku miane*, rkps, sygn. 6062 III, t. 2.
- Biblioteka Czartoryskich, *List pasterski o śmierci ks. Adama Kazimierza Czartoryskiego, 1823*, rkps, sygn. 6062 III, t. 2.
- Biblioteka Czartoryskich, *Mowa w Służewskim kościele w czasie przyjęcia do tegoż prowadzonych do grobu ojców śmiertelnych zwłok J. O. Księcia Adama [Kazimierza] Czartoryskiego Generała Ziem Podolskich, Felt Marszałka Państwa Austriackiego kawalera wielu orderów, miana dnia 19 kwietnia 1823 przez ks. J. K. P.S.*, rkps, sygn. 6062 III, t. 2.
- Biblioteka Czartoryskich, W. Pierkowski, *Mowa przy żałobnem nabożeństwie za duszę ś.p. Księcia Adama [Kazimierza] Czartoryskiego Generała Ziem Podolskich [...] w kościele parafialnym Końskowolskim dnia 16 kwietnia 1823 roku miana...*, rkps, sygn. 6062 III, t. 2.
- Biblioteka Czartoryskich, *Przemowa W. Michałowskiego dawnego kadeta miana w kościele Osieckim, gdzie zwłoki ś.p. J. W. Księcia Imć Feldmarszałka prowadzone z Sieniawy do Warszawy przez noc spoczywały, 19 Kwietnia 1823*, rkps, sygn. 6062 III, t. 2.
- Biblioteka Czartoryskich, J. Miklaszewski, *Przemówienie się [...] przy złożeniu do grobu zwłok JO Księcia Adama [Kazimierza] Czartoryskiego [...] niesionych przez pozostałych tegoż Korpusu członków, dnia 22 kwietnia 1823 roku, w kościele dolnym Księży Misjonarzy miane*, rkps, sygn. 6062 III, t. 2.

- Biblioteka Czartoryskich, A. Osinski, *Kazanie na exekwiach uroczystych I.O. Księcia Adama [Kazimierza] Czartoryskiego [...] miane w kościele krzemienieckim licealnym dnia 12 Maja 1823*, Warszawa 1823, sygn. 6062 III.
- Czartoryski A.K., *Myśli o pismach polskich z uwagami nad sposobem pisanja w rozmaitych materiach*, Wilno 1812.
- Dąbrowicz E., *Galeria ojców. Autorytet publiczny w literaturze polskiej lat 1800–1861*, Białystok 2009.
- Directorium Divini Officii in Archidioecesi Leopoliensi juxta Rubricas Breviari et Missales Romani...*, Lwów 1817.
- Encyklopedia katolicka*, t. 11, red. E. Ziemann, Lublin 2006.
- Encyklopedia Powszechna Orgelbranda*, t. 20, Warszawa 1865.
- Estreicher K., *Bibliografia polska XIX stulecia*, t. 5: W-Z, Kraków 1880.
- Felińska E., *Pamiętniki z życia*, Wilno 1859.
- Fredro A., *Pisma wszystkie*, t. 14: *Korespondencja*, red. S. Pigoń, Warszawa 1976.
- „Gazeta Korespondenta Warszawskiego i Zagranicznego” 1823, nr 48, 54, 64, 65, 66.
- „Gazeta Lwowska” 1853, nr 57.
- „Gazeta Warszawska” 1823, nr 54, 59, 64, 65.
- Jaroszyński W., *Siedem wieków Grabowca*, Lublin 1991.
- Kłoczowski J., *Franciszkanie w Polsce w XIX wieku*, Niepokalanów 1996.
- „Kurier Litewski” 1823, nr 35, 36, 45, 54.
- „Lwowianin” 1842, z. 8.
- Mącznik H., *Puławski słownik biograficzny*, t. 1, Puławy 1994.
- Neuman P.F., *Reforma klasztoru Karmelitów Bosych w Czermej na tle odnowy życia zakonnego w niektórych zakonach mendykanckich w Galicji w drugiej połowie XIX wieku*, [w:] *Cztery wieki Karmelitów Bosych w Polsce (1605–2005)*, red. A. Ruszały, Kraków 2005.
- „Nowa Polska” 1831, nr 35, 37, 50, 54.
- „Przegląd Katolicki” 1865, nr 12.
- Rocznik religijny wyznań chrześcijańskich w Królestwie Polskim na rok 1847*, Warszawa 1847.
- „Rocznik Tomaszowski” 2013, nr 1 (2).
- Rogalski L., *Historia literatury polskiej*, t. 2, Warszawa 1871.
- Rozprawy doktorskie, magisterskie i seminaryjne KUL*, t. 9–10, Lublin 1959.
- Serce miasta. Kościół św. Krzyża w Warszawie*, red. K. Sztarbałło, M. Wardzyński, Warszawa 2010.
- Siarczyński F., *Mowa żałobna na śmierć ks. Adama Czartoryskiego*, Lwów 1823.
- Słownik polskich teologów katolickich*, t. 2, Warszawa 1982.
- Wdowik A., *Rok 1823 – domknięcie epoki wielkomagnackiego oświecenia. Ostatnia droga Adama Kazimierza Czartoryskiego, komendanta Szkoły Rycerskiej, na tle źródeł funeralnych*, [w:] *Kajety Korpusu Kadetów Szkoły Rycerskiej*, t. 2: *Ludzie, wartości, kultura materialna*, red. E. Wichrowska, A. Wdowik, Warszawa 2019.
- Woronicz J.P., *Kazanie na pogrzebie Księcia Adama Czartoryskiego Generała Ziem Poldolskich, miane w kościele warszawskim ś. Krzyża dnia 22 kwietnia 1823*, Kraków 1823.
- Zachariasiewicz F.K., *Kazanie w czasie żałobnego nabożeństwa przy sprowadzonych zwłokach ś.p. JO Książęcia na Klewaniu i Zukowie Adama Czartoryskiego wojsk JCK Mci Marszałka polnego, właściciela 9. pułku piechoty liniowej ... miane w kościele lwowskim pojezuickim dnia 11 kwietnia 1823 roku*, Lwów 1823.